

پژوهشگر مرکز تحقیقات استراتژیک توسعه، مرکز تحقیقات راهبردی هنر اردبیل

چکیده:

تالار چینی‌خانه در قسمت شرقی مجموعه بناهای آرامگاه سیدصفی‌الدین قرار دارد. در مورد این مکان، نظرات مختلفی وجود دارد که با توجه به تزئینات گچی آن برخی عقیده دارند؛ عمل‌کرد چینی‌خانه در ارتباط با تشریفات درباری و نمایش ظروف مختلف چینی بوده است. تزئینات گچی چینی‌خانه؛ تنگ بری، که در دوره صفویه به اوج خود رسیده، گونه‌ای از آرایه‌های گچی است که علاوه بر جنبه زیباشناسانه دارای کارکرد نیز است. این مقاله، آرایه‌های مختلف چینی‌خانه آرامگاه سیدصفی‌الدین اردبیلی را مورد مطالعه قرار داده، خصوصیات و ویژگی‌های آن را بررسی می‌کند. با توجه به مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته، استفاده از مصالح مختلف در اجرای تزئینات، کاربرد فراوان نقش‌های محرابی، عمق بسیار زیاد تنگبری‌ها، به کارگیری آرایه‌های گچی دیگر در کنار تنگبری‌ها و همچنین افزودن کتیبه به نگاره‌ها از مهمترین خصوصیات تزئینات چینی‌خانه آرامگاه سیدصفی‌الدین اردبیلی است که کارکرد این فضا را نیز معین می‌سازد.

واژگان کلیدی: تالار چینی‌خانه، تزئینات گچی، تنگبری، آرامگاه سیدصفی‌الدین اردبیلی

مقدمه:

تزئینات گچی تالار چینی‌خانه علاوه بر زیبایی دارای کاربری نیز است. آذین تنگبری که ریشه آن را می‌توان در قرن سوم هجری یافت، در دوره صفویه رشد و تکامل بسیاری می‌یابد. این آذین علاوه بر آرامگاه سیدصفی _ جد خاندان صفوی _ در شهر اردبیل و در کاخ عالی قاپو، هشت بهشت، شربت خانه بازار قیصریه و برخی از خانه‌های ارمنه در شهر اصفهان، مرکز سیاسی دولت صفویه نیز بکار رفته است. در مورد تالار چینی‌خانه که در شرق مجموعه بناهای آرامگاه سیدصفی-الدین قرار دارد، نظرات متفاوتی وجود دارد که با توجه به تزئینات گچی آن برخی عقیده دارند؛ عمل‌کرد این مکان در ارتباط با تشریفات درباری و نمایش ظروف مختلف چینی بوده است. این مقاله، آرایه‌های مختلف چینی‌خانه آرامگاه سیدصفی‌الدین اردبیلی را مورد مطالعه قرار داده، خصوصیات و ویژگی‌های آن را بررسی می‌کند. با توجه به مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته، استفاده از مصالح مختلف در اجرای تزئینات، کاربرد فراوان نقش‌های محرابی، عمق

بسیار زیاد تنگبری‌ها، به کارگیری آرایه‌های گچی دیگر در کنار تنگبری‌ها و همچنین افزودن کتیبه به نگاره‌ها از مهمترین خصوصیات تزیینات چینی‌خانه آرامگاه سیدصفی‌الدین اردبیلی است که کارکرد این فضا را نیز مشخص می‌کند.

چینی‌خانه آرامگاه سیدصفی‌الدین اردبیلی:

چینی‌خانه در شرق مجموعه بناهای آرامگاه سیدصفی‌الدین (از عارفان دوران سلطان محمد خدابنده و جد سلاطین صفوی) قرار دارد. این بنا با پلان هشت‌ونیم‌هشت به چهار نیم‌گنبد که عملکرد پشتبند را دارند ختم می‌شود. تبدیل کننده زمین، کاربندی شانزده می‌باشد که روی آن گریو ساخته‌اند و در بخش بالا به کمرپوش می‌رسد. روی کمرپوش در زیر آذین، یزدی‌بندی بکار رفته است. پیرامون گریو، شبک‌هایی برای تامین نور وجود دارد. دیواره‌های دو لایه (جداره) بنا بیانگر آن است که دیوار درونی در زمانی جدیدتر احداث شده است. در زیر بنا، سردابه‌ای با سبکی متفاوت وجود دارد که دو دوره بودن بنا را اثبات می‌کند. طرح سردابه نیز از لحاظ ویژگی‌های معماری قدیمی‌تر از طرح چینی‌خانه می‌نماید، راه ورود سردابه در قسمت چپ ایوان شمالی چینی‌خانه قرار داشته و از طریق پلکانی به فضای سردابه منتهی می‌شود (رضازاده اردبیلی، 1374، ص 653). این فضا با دو ورودی با بخش دارالحفاظ یا تالار قندیل‌خانه ارتباط می‌یابد.

چینی‌خانه از بیرون به شکل هشت ضلعی نامنظم است، پنج ضلع آن مشخص و قسمت‌های دیگر به بنای حرم‌خانه و دیگر بناها چسبیده است. ازاره بنا با قطعات بزرگ سنگ‌های آتشفشانی خاکستری تیره رنگ تا ارتفاع 1/80 متر در بالای سنگفرشی که قاعده بنا را احاطه کرده است پوشیده شده، این ازاره سنگی با فرورفتگی‌های طاق‌نما مانند که دارای قاب سنگی حجاری شده زینت یافته است. از بالای ازاره شالوده تا بام دیوارهایی با آجر کاری ساده درست شده است و تنها یک کلاف چوبی که روی انتهای یک دسته تیرهای چوبی قرار گرفته یکنواختی دیوار را شکسته است. این کلاف چوبی دور تا دور بنا را در یک ارتفاع 4/5 متری از سطح سنگ فرش فرا گرفته و حامل آن قسمت فوقانی دیوار است که به طور خفیفی از بقیه‌ی دیوار پیش آمده است (رضا زاده اردبیلی، 1374، ص 652). گنبد در سال‌های 1350 و 1351 دوباره بازسازی شده است. ورقه‌هایی از مس که در سال 1374 برای جلوگیری از ورود رطوبت روی گنبد آمده بود، هم‌اکنون وجود ندارد.

تاریخچه بنای چینی‌خانه:

در مورد تاریخ ساخت عمارت چینی‌خانه به دلیل نبودن مدارک محکم و قابل استناد نظرات گوناگونی وجود دارد. شاه عباس آرامگاه جد بزرگ خود سیدصفی را مانند مکان مقدس بسیار محترم می‌داشت و زیارت آنجا را هر چند سال یکبار بر خود واجب می‌شمرد مخصوصاً در سال‌هایی که با دولت عثمانی در آذربایجان، ارمنستان و گرجستان در نبرد بود، مکرر به اردبیل می‌رفت و در مزار سیدصفی با گریه و استغاثه از او می‌خواست که او را بر دشمن پیروز کند و ایرانیان را از شکست و زبونی بر کنار دارد (گلمغانی زاده و یوسفی، 1384، ص 207). شاه عباس «نخستین بار در سال ششم پادشاهی خود یعنی در 1001 هجری قمری پس از مصالحه قطعی با دولت عثمانی به زیارت جد بزرگ خویش رفت. بعد از آن در

1005 هجری قمری، یعنی سال دهم سلطنت خویش به سبب آنکه سرگرم جنگ با امرای ازبک در خراسان و تصرف گیلان و مطیع ساختن سرداران یاعی بود از زیارت اردبیل بازمانده در بهار آن سال از راه قزوین، رشت، فومن و گسگر شکارکنان به آن شهر رفت» (فلسفی، 1364، ص 991). طبق منابع تاریخی؛ «شاه عباس در ماه شعبان 1014 هجری قمری که در اردبیل اقامت داشت در آرامگاه سیدصفی و ساختمانهای آن تعمیراتی تازه انجام داد و از آن جمله آشپزخانه آن جا را تجدید نمود. حتی یکی از شاعران زمان به نام ایاز گیلانی تاریخ این بنای تازه را در جمله؛ معمور باد مطبخ یافت، که به معروف ابجد 1014 هجری قمری می شود را آورد» (فلسفی، 1364، ص 989).

مابین سالهای 1016 تا 1020 شاه عباس به اردبیل مسافرت کرده و تغییراتی در آرامگاه سیدصفی انجام داد. «در سالهای 1016، 1017، 1020 هجری قمری هم که در شیروان، گرجستان و ارمنستان با سرداران عثمانی و برخی از طوایف کرد در جنگ بود، سه بار به زیارت مزار جد خویش رفت و در سفری که در ماه جمادی الاخر آن سال صورت گرفت در آرامگاه سیدصفی تعمیرات و اصلاحات بسیار کرد، از آن جمله دستور داد که در حرم بزرگ را کنند و به جای آن دربی از طلا ساختند و چون مقبره رستم میرزا پسر شاه اسماعیل اول مانع باز کردن در بود به فرمان وی آن مقبره را با زمین یکسان کردند. همچنین بر وسعت صحن جلو حرم افزودند و در آنجا محجری از نقره کشیدند و در میان آن و در مقابل در حرم دربی ساختند. در و پنجره آستانه و آشپزخانه آرامگاه را نیز به فرمان او با طلا و نقره زینت کردند و چهار هزار تومان مخارج آن را از خزانه سلطنتی پرداخت. در همان حال عمارتی نیز به نام چینی‌خانه ساخت و 1221 عدد ظرف چینی وقف آستانه جد خویش کرد و به امر او، محمد حسین حکاک که از حکاکان و خوشنویسان نامی زمان بود و قفنامه‌ای برای آن نوشت (فلسفی، 1364، ص 992).

وجود کتیبه‌های متعدد در روی درهای چوبی و نقره‌ای مربوط به دوره شاه عباس اول؛ از جمله کتیبه در دارالحفاظ با عبارت عمل امیر اسدالله اردبیلی و تاریخ 1021 هجری و گل‌های نیم برجسته نقره‌کوب و کتیبه در ورودی رواق دارالحفاظ (اهدایی ذوالفقارخان که در 1011 هجری متولی بقعه بود) نشانگر آن است که فعالیت معماری و تزیینات وابسته به آن از سال 1014 هجری قمری تا 1021 تحت نظر شاه عباس اول ادامه داشته و در این دوره بناهایی به بقعه الحاق شده است (گلمغانی زاده و یوسفی، 1384، ص 209). فردریش زاره ایرانشناس آلمانی که نخستین بررسی مهم را در آستانل سیدصفی‌الدین در اردبیل انجام داده می‌گوید؛ ظاهر کهنه و فرسوده این عمارت و ناهماهنگی آن با مجموعه سایر تاسیسات بقعه، بیانگر آن است که تاریخ ساخت بنا به قبل از قرن هشتم هجری مربوط می‌باشد.

ویور، تنگبری‌های چینی‌خانه را الحاقی بعدی در عمارتی می‌داند که قبلاً وجود داشته است. با توجه به بقایای گچ‌کاری تزیینی قدیمی‌تری که روی دیوارهای آجری پشت پوسته چوبی و گچی سطح داخلی فعلی وجود دارد این نکته آشکار است. این تزیینات در حقیقت در داخل ایوانهای قدیمی‌تری نهاده شده است. اگر شخصی از وسط راهروی که در عقب طاقنمای مرکزی، در دیوار شرقی قندیل خانه قرار داد، عبور کند این امر را به وضوح خواهد دید. در داخل راهرو شخص می‌تواند بسوی بالا ما بین دو دیوار نظر اندازد. پشت پوسته داخلی با گچ روی بیشتر قسمت‌هایی چون طاقچه‌ها اندود شده و در ارتفاع فوقانی بقایای داخله اصلی مشاهده می‌گردد که یک گچ کاری سفید با نوپزه‌های ساده سطح نیم گنبد اصلی را زینت داده است. وی همچنین می‌گوید: «احتمالاً عمارت چینی‌خانه از زمان شاه عباس است؛ لیکن نباید نتیجه گرفت که این ساختمان گنبددار کوتاه با هشت جبهه خارجی که ستونهای نیم دایره‌ای از آن بیرون آمده مربوط به یک زمان قدیمی‌تر

است که فقط قسمت داخلی آن از عهد شاه عباس است. این امر از روی قسمت‌های قدیمی خارجی بنا که انسان را بیاد اطاق هشت گوش مسجد می‌اندازد و اینکه این بنا بدون قرینه سازی به مجموعه اصلی اتصال می‌یابد حدس زده می‌شود» (ویور، 1355، ص 80). دکتر شیلا کنبی در کتاب عصر طلایی هنر ایران می‌نویسد: چینی‌خانه، بنایی است که شاه عباس در سده چهاردهم نوسازیش کرد، مورتون این بنا را قبه الامرا دانسته است (کنبی، 1378، ص 12). اسماعیل دیباج که در سال 1328 هجری خورشیدی مسئولیت بررسی و مرمت بناهای آرامگاه سیدصفی‌الدین را به عهده داشت بنای چینی‌خانه را از کارهای شاه‌صفی می‌داند؛ «ساختمان چینی‌خانه اردبیل که در عهد شاه‌صفی از روی اسلوب معماری بنای طبقه فوقانی عمارت عالی‌قاپو اصفهان، ولی به طور کامل ساخته شده دارای گنبد دوپوش آجری است. قسمت داخلی طاق‌ها و گنبد با گچ‌بری‌ها و رنگ‌آمیزی مخصوص و طلاکاری‌های ظریف به طرز مجوف ایجاد شده است» (دیباج، 1346، ص 55). بابا صفری مؤلف کتاب اردبیل در گذرگاه تاریخ، در مورد چینی‌خانه نظری بر خلاف دیباج دارد؛ «بعد از درگذشت شاه عباس اول و در زمان سلطنت شاه عباس دوم، یعنی در سال 1057 هجری قمری همزمان با بنای گنبد مقبره شاه اسماعیل به منظور حفظ و نگهداری آن اشیاء با ارزش بنای چینی‌خانه احداث گردید» (صفری، 1371، ص 248). مجتبی رضازاده-اردبیلی می‌گوید؛ «این ساختمان با قرائن و شواهد زیاد در اصل به عنوان میدان درویش مورد استفاده قرار می‌گرفته است به طوری که ساختمان چینی‌خانه به صورت کاملاً نامتقارن به فتدیل خانه ارتباط پیدا می‌کند و در نیمه اول دوران شیخ صدرالدین ساختمان اصلی ساخته شده است» (رضازاده‌اردبیلی، 1374، ص 651). سرداب زیر چینی‌خانه که مدفن مریدان شیخ است، بیانگر این مسئله می‌باشد (ویور، 1355، ص 58). در دوران شاه عباس به هنگام وقف چینی‌های سلطنتی به این مجموعه، ساختمان را از داخل برای این منظور تغییر داده و آماده نگهداری چینی نموده‌اند. سال ساخت پوشش داخلی را زمان سلطنت شاه عباس ثانی یعنی 1057 هجری قمری نوشته‌اند (رضازاده‌اردبیلی، 1374، ص 651). علی اکبر سرفراز بخش زیرین عمارت چینی‌خانه را قدیمی‌ترین قسمت مجموعه دانسته، معتقد است که آثار کاشی‌های مغولی در آن دیده می‌شود (سرفراز، 1353، ص 29). پرفسور گالدیری نیز اعتقاد دارد چینی‌خانه ده‌ها سال قبل از تنگبری‌های عالی‌قاپو و در زمان شاه اسمعیل ساخته شده است؛ «سطوح خارجی هرکدام از این اجزاء تزئینی یعنی قسمت‌هایی که از زیر دیده می‌شود به اشکال بطری و گلدان و ظروف دیگر زمان خود ساخته شده است و این طرح‌ها از یک مدل بسیار اصیل و معروف دیگر زمان صفوی که چند ده سال قبل از عالی‌قاپو ساخته شده یعنی چینی‌خانه اردبیل که به شاه اسمعیل اول نسبت داده می‌شود الهام گرفته است» (گالدیری، 1361، ص 86).

کارکرد چینی‌خانه:

در مورد کارکرد چینی‌خانه نظرات مختلفی وجود دارد: به عقیده برخی، عمل‌کرد چینی‌خانه در ارتباط با تشریفات درباری و نمایش ظروف مختلف چینی بوده است. شاه عباس صفوی بعد از برقراری امنیت و آرامش در مرزهای شرقی و غربی کشور برنامه‌های وسیع سازندگی را آغاز کرد، «از جمله کارهای او، آباد کردن و مرمت بقعه‌های متبرکه بود» (نفیسی، 1384، ص 7). او همچنین دستور داد چینی‌آلات از لنگری‌های بزرگ فغفوری، مرتبان‌ها (تنگ)، بادیه‌ها و دیگر ظروف نفیسه غوری و فغفوری، که در چینی‌خانه کاخ سلطنتی موجود بود، به آرامگاه سیدصفی‌الدین در اردبیل منتقل

کنند (صفری، 1371، ص 247). لیست کامل مجموعه وقفی را جلال‌الدین منجم‌یزدی، وقایع‌نگار عصر صفوی در تاریخ عباسی ثبت کرده است. مولانا محمدحسین حکاک‌خراسانی، تک‌تک آثار موقوفی را ثبت کرده و موقوفات را همراه نسخه‌ای از سیاهه به چینی‌خانه سپرده است. «به استناد این سیاهه، مجموعه موقوفی شاه عباس شامل 1162 قطعه بوده است که با این وصف مجموعه یاد شده از بزرگترین مجموعه‌های جهان به حساب می‌آید که شامل ظروف چینی با لعاب سفید رنگ تخم مرغی - رنگارنگ مینایی - تکرنگ زرد و قهوه‌ای و سبز رنگ سالادن یا سنگینه است. چینی‌ها با نقش آبی کبالت در زمینه سفید و چند قطعه نادر آثار از سنگ یشم، در کوهی، عقیق و یک چراغ بلورین مرصع نیز در میان آن‌ها است» (نفیسی، 1384، ص 7). این ظرف‌ها جنبه کاربردی داشتند و از آن‌ها برای برخی ضیافت‌ها استفاده می‌شد. شاهان صفوی گرايشی وصف ناشدنی به تجملات داشته و ظروف غذايشان از فلزات قیمتی بود (زاره، 1385، ص 42). در مورد کارکرد چینی‌خانه اولناریوس می‌گوید: «در روی پوشش‌های تاقی این مکان چند صد ظروف چینی قابل رویت بود که برخی از آن‌ها ده‌ها کتری آب می‌گرفتند؛ شاه و دیگر بزرگانی که به این محل می‌آمدند، در این ظروف غذا می‌خوردند، چرا که به عنوان یک مکان و موقوفه‌ای مقدس اجازه استفاده از ظروف نقره و طلا وجود نداشت از این رو در مراسم تبریک غذاها و نوشیدنی‌های داخل ظروف بزرگ چینی را با قاشق‌های بلند چوبی می‌خوردند. گویا سیدصفی به دلیل تواضع بسیار فقط در ظروف چوبی غذا می‌خورده است» (اولناریوس، 1379، ص 498). او همچنین اضافه می‌کند: «ما را از تالار دارالحفاظ و از سمت راست آن به داخل عمارت وسیع دیگری هدایت کردند که همه جا با طاق‌های آبی طلائی پوشیده شده بود. سبک این بنا ما را به اعجاب و تحسین انداخت» (ویور، 1355، ص 95). اولناریوس ضمن اینکه تحت تأثیر سبک خاص معماری و آذین‌های گچی چینی‌خانه قرار گرفته، آن را با کلیساهای اروپا مقایسه کرده و آنرا جنت‌سرا نامیده، که واضح است در مورد نام آن اشتباه کرده است. او می‌گوید این تالار را جنت‌سرا می‌نامیدند و به عنوان کتابخانه به‌کار می‌رفت و چهار صد ظرف چینی که هرکدام گنجایش ده لیتر آب داشته است در این مکان وجود داشته است. «اولناریوس در اینجا تعدادی کتاب تاریخی دیده است که دارای تصاویر رنگین بوده است. موریه، قرآنی را ذکر می‌کند؛ به خط حضرت علی در قرن هفتم میلادی نوشته شده بود و همچنین از قرآنی سخن می‌گوید که در اوایل قرن سیزدهم میلادی نوشته شده بود و دو مرد به سختی می‌توانستند آنرا بلند کنند. کتاب‌ها همه به مهر شاه عباس کبیر مهور و هر کسی که آن‌ها را از محل خود منتقل سازد لعن و نفرین شده بود. موریه همچنین آورده است پنجاه جلد کتاب که بیشتر آن‌ها دارای نقاشی و تصاویر غیر مذهبی و مربوط به قرن 16 و 17، در این مکان دیده می‌شد جلد این کتاب‌ها چرمی طلاکوب بود». پیتر و دلاواله در عهد شاه عباس از عمارت چینی‌خانه دیدن نموده و چینی‌خانه را از آثار شاه عباس اول تلقی و آنجا را محل نگهداری کتاب‌های خطی دانسته است؛ «چینی‌خانه متعلق به آشپزخانه بوده و هر دوی این عمارت از تاسیسات شاه عباس و وقف بقعه شده بود. کتابخانه نیز در همین عمارت قرار داشت و کتاب‌ها را در طاقچه‌هایی که درهای چوبی مخصوص داشت قرار داده بودند» (ویور، 1355، ص 78). یوهان آلبرشت فن ماندلسلو سیاح آلمانی در سال 1046-48 هجری قمری در عهد شاه‌صفی از آرامگاه سیدصفی - الدین بازدید نموده می‌گوید: «آدمی هنگامی که به اندرونی آرامگاه شیخ گام می‌نهد، چنان می‌پندارد که گویی در عالم آسمان و در چند قدمی ملائک و شانهم‌شانه علین و در دنیایی به غایت شفاف‌تر از آنچه که تا به حال دیده و شنیده و پنداشته قدم می‌زند، دیوارها را توگویی پریان با عطر و گلاب اندود کرده‌اند نه آنکه معمار زبردستی خواسته است بوسیله اشکال گل و بوته تکلیف خود را ادا کرده باشد و تو درمیانی که عناصری از قبیل خاک و آب و خشت و آجر و سنگ چگونه می‌تواند

آدمی را به دنیایی از این چنین آسمانی و پاک و جاودانه بکشاند و این چیزی است که در کلیساهای غرب هیچ وجه به چشم نمی‌آید شاید به همین دلیل من حق داشته باشم بگویم که بناهایی از قبیل کلیسای سانتا صوفیا و کلیسای نتردام و کلیسای سن پیترو در مقایسه با آنچه که من در مزار شیخ صفی الدین در شهر اردبیل دیدم هیچ چنگی به دل نمی‌زند» (گلمغانی‌زاده و یوسفی، 1384، ص 204). پرفسور گالدیری در مورد چینی‌خانه می‌گوید؛ «نام چینی‌خانه تنها به منظور آن نیست که در این محل مجموعه‌ای از ظروف چینی نگهداری می‌شده، به نظر ما این اسم به خاطر حالت یکپارچه و درخشانی است که مانند لعاب خودنمایی می‌کند و آن نیز محصول حالاتی است که رنگ‌های مختلف مقرنس‌ها بدست می‌دهد (گالدیری، 1361، ص 87).

تزئینات چینی‌خانه:

تالار چینی‌خانه دارای ازاره‌ای به ارتفاع 2/12 متر (ویور، 1355، ص 78) و دارای کاشی‌های هفت رنگ است. این کاشی‌ها در حاشیه به رنگ مات منتهی می‌شود. کاشی‌ها دارای تصاویر گلدانی هستند که پیچک‌هایی از آن بیرون آمده، همچنین در آن، نقوش حیوانات افسانه‌ای مانند اژدها و سیمرغ دیده می‌شود. نقوش کاشی‌ها به سه گروه تقسیم می‌شوند:

- کاشی‌های داخل اشکاف‌های دیوار

- کاشی‌هایی با طرح هندسی و گردان

- کاشی‌هایی با طرح گلدان (رجبی اصل، 1381، ص 69)

نقش کاشی‌های به کار رفته در اشکاف‌ها یا کمدهای دیواری شامل گل و برگ ساده است که خطوط محیطی آنها به رنگ‌های زرد و سفید است. طراحی این کاشی‌ها با ظرافت و دقت انجام شده و سبک و نوع طرح‌ها و نقوش متفاوت است. در قسمت‌هایی از ازاره که دارای طرح‌های هندسی هستند، چهار ضلعی‌ها تشکیل چند نوع شمسه و ستاره می‌دهند. در این قسمت یک قاب کاشی معرق با نقش طاووس نصب بوده که بعداً به موزه آرمیتاژ روسیه انتقال یافته است. در کاشی‌هایی که طرح گلدان دارند تاثیر هنر چینی مشهود است. اسلیمی‌های ماری، پایه گلدان، فرم برگ‌ها، شکل پرنده‌ها، ستیز گاو و اژدها، فرم پایه گلدان که به صورت ابرچینی کار شده و طرح سرترنج و بند اسلیمی متقارن و دیگر عناصر داخلی آن، این نکته را بیشتر آشکار می‌سازد (رجبی اصل، 1381، ص 70). دوال با تزئینات گل و برگ طلایی در زمینه لاجوردی سراسر چینی-خانه را دربر گرفته است، گل‌ها و برگ‌ها با گل اخرا لایه‌سازی شده‌اند. بالای ازاره و بعد از دوال، آذین گچی وجود دارد که اطاق را تا گنبد پوشانده این گچ‌بری‌ها به طور مجوف و توخالی با ظرافت خاصی صورت گرفته و در آنها جای ظروف از قبیل مرتبان (تنگ)، کاسه، بشقاب، جام، صراحی، پیاله و غیره منظور گردیده است. برخی از طاقچه‌ها دارای طرح شیشه-های گردن بلندی هستند که در دوران صفویه بسیار متداول بوده است.

تنگ‌بری‌های چینی‌خانه:

تنگ‌بری‌های چینی‌خانه در عصر صفوی، بالای ازاره و بر روی کنه‌پوش‌ها و فضای مجاور آن‌ها در سطوح تخت و مقعر اجرا شده است. در جبهه‌های شرقی، جنوبی و غربی هشت ردیف و در کنه‌پوش جبهه شمالی نه ردیف تنگ-

بری وجود دارد. فضاهای مجاور چپ و راست کنهپوش جبهه شرقی دارای هشت ردیف و فضایهای مجاور سمت راست و چپ جبهه غربی دارای هفت ردیف تنگبری می‌باشند. تزیین بکار رفته روی تنگبری‌ها لایه‌چینی و طلااندازی با فرم‌های اسلیمی و ختایی است که بر روی زمینه لاجوردی کار شده است. حمیل‌ها و پرک‌ها نیز دارای رنگ می‌باشند. شکل و فرم‌های به کار رفته در این مکان با وجود تنوع بی‌شماری که در آن‌ها وجود دارد قابل دسته‌بندی در سه گروه می‌باشد؛ محرابی، تلفیقی، ظرفی. فرم محرابی در شکل‌های متنوع و بیش از سایر فرم‌ها به کار رفته و فرم ظرفی به ندرت، که شاید به دلیل تقدس این مکان بوده است. خطوط بکار رفته در این فرم‌ها نیز سه دسته هستند؛ خطوط منحنی، شکسته و دندان‌های همان‌گونه که ذکر شد، کاربری که برای این مکان در نظر گرفته بودند علاوه بر زیبایی، نگهداری ظرفی بوده که توسط شاه عباس وقف آرامگاه جدش شده بود (صفری، 1371، ص246) به همین دلیل عمق تنگبری‌های اجرا شده نسبت به کاربری آن‌ها در ردیف‌های گوناگون زیاد و متفاوت است. کمترین ژرفا هجده و بیشترین عمق هفتاد و دو سانتی‌متر می‌باشد. ضخامت تخته گچی نیز بین 1/30 تا 2/30 سانتی‌متر می‌باشد. برای جلوه بیشتر فضا، داخل تنگبری‌ها نیز به رنگ‌های زرد اخرا، قهوه‌ای و قرمز نارنجی رنگ آمیزی شده است. در تالار چینی‌خانه، کنار تنگبری‌ها، آرایه‌های گچی دیگری نیز بکار رفته است. در جبهه غربی دو پنجره مشبک گچی با شیشه‌های رنگی (شیشه‌های رنگی اکنون وجود ندارد) و دو مشبک گچی به اندازه فرم تنگبری‌ها قرار دارد. در مرکز جبهه جنوبی پنجره‌ای که در قسمت فوقانی آن مشبک گچی وجود دارد، بکار رفته است. این نوع پنجره در جبهه‌های شرقی و شمالی نیز استفاده شده است. همچنین در ردیف بعدی دو مشبک گچی با فرمی متفاوت اجرا شده است. نکته قابل توجه در این کنهپوش، آرایه‌های گچی است که از ردیف سوم تا هشتم کار شده است. این آرایه در جبهه شمالی به صورت محدودتری بکار رفته است. در جبهه شرقی فرم دیگری از مشبک گچی قرار دارد. جبهه شمالی نیز دارای دو فرم مشبک گچی دیگر است که آذین بخش این جبهه شده است. فضاهای خالی به کار رفته در این تزیین بیشترین درصد را نسبت به فضاهای پر به خود اختصاص می‌دهند، دو سوم فضا در تنگ‌بری‌های چینی‌خانه خالی است.

برای اجرای تنگبری‌های چینی‌خانه یک سطح با یک قاب در نظر گرفته شده و بیشترین تعداد تنگ بری‌های اجرا شده در قاب جبهه شمالی و دویست و نوزده عدد است. بنابراین وسعت و اندازه قابی که برای تنگبری‌های چینی‌خانه در نظر گرفته شده بسیار بزرگ است. در فضاهای مجاور کنهپوش‌ها، تزیین گچی دیگری غیر از تنگبری وجود ندارد. مجموع تنگبری‌های چینی‌خانه 1284 عدد می‌باشد که از این تعداد، 227 عدد از آن در اطراف کنهپوش‌ها و 1057 عدد از آن در داخل کنهپوش‌ها و فضاهای مجاور قرار دارد.

ویور آزمایش ساده‌ای روی نمونه‌های کوچکی از تزیینات تنگبری انجام داده که این آزمایش نشان می‌دهد، طلا با ظرافت کامل توزیع شده و به احتمال زیاد از طلائی معروف به طلای صدف (چون این نوع رنگ طلا که به صورت گرد نرم بوده است در قرون وسطی در صدف خرید و فروش می‌شده است به طلای صدف شهرت یافته است) است که از آلیاژ طلائی بسیار نرم تشکیل یافته است. آلیاژ بودن این نوع طلا را می‌توان از روی مقدار کمی سرب که در آن است توضیح داد. (هنگامیکه یک نوع از این طلا با اسید استیک ویدور دو پتاسیم آزمایش شد واکنش سرب که به صورت بلورهای زرد رنگ معمولی بود مشاهده شد) اگر طلا ترد و شکننده نشود نمی‌توان آن را به صورت گرد نرم درآورد. در این صورت دانه‌های طلا به جای ریزتر شدن، با یکدیگر مخلوط شده خشن‌تر می‌شود. دستور العملی ساده که از قرون وسطی برای

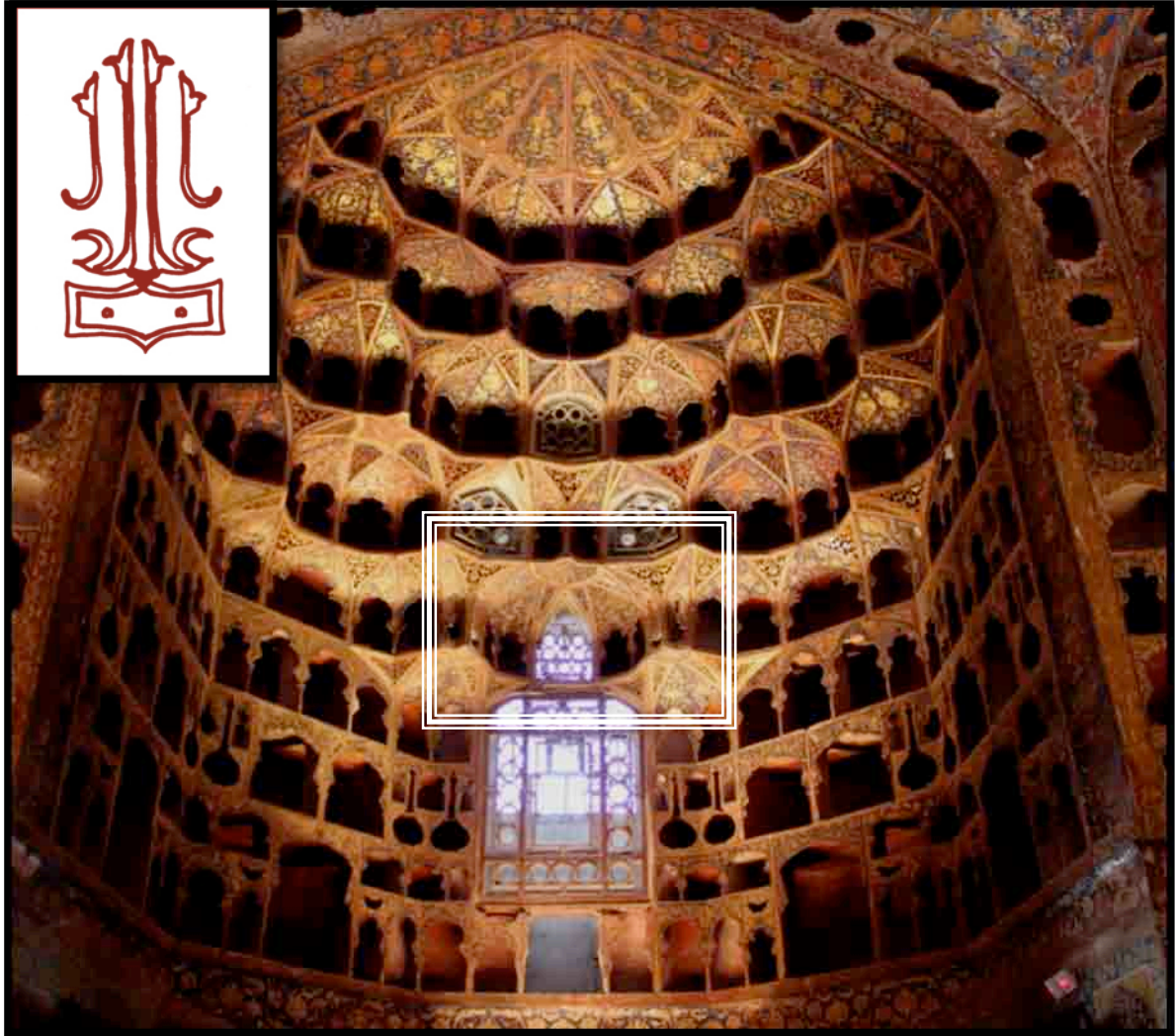
سفت کردن یا آب دادن طلا برای گرد کردن آن باقی مانده به این صورت است که سرب داغ را چندین مرتبه با وارد کردن در آب، آب می‌دهند، سپس طلا را نیز به همین ترتیب آب می‌دهند. رنگ سرخ زیر طلا ظاهراً از یک نوع گل محتوی آهن است. این رنگ، گل ارمنی یک نوع گل چربی است و برای رنگ آمیزی معمولی مناسب نیست اما در قرون وسطی آنرا با مخلوط اسید سوزنده‌ای برای چسباندن طلا بر روی سطوح به کار می‌برده‌اند. با افزودن مقداری صمغ، چسب و یا شکر به این گل، طلا چهره صیقلی خورده زیبایی به خود می‌گیرد. رنگ گل نیز باعث کنتراست و جلوه بهتر رنگ طلا می‌گردد. اما به اعتقاد کارشناسان طلاکاری در بناهای ایرانی اغلب به صورت ورقه و روغنی استفاده می‌شده است؛ بخشی را که قرار بود مطلاً شود اول با شن‌گرف اندود می‌کردند تا کاملاً طلا را به خود جذب کند، شن‌گرف به عنوان اصلاح جیوه همانند آهن ربا، طلا را به خود می‌کشد. طلا را به صورت ورقه های بسیار نازک روی زمین شن‌گرف می‌چسباندند بعد نقش راروی آن در می‌آوردند و با گرد طلا آن را پرداخت می‌کردند. در آزمایش انجام شده، ماده آلی (ضمغ یا چسب) با افزودن اسید استنیک متبلور به نمونه مورد آزمایش بخوبی از طلا و گل سرخ جدا می‌شود. گچ‌های اصلی در تنگ‌بریهای چینی‌خانه از نوع گچ لس می‌باشد که شبیه گچ‌هایی است که در آسیای مرکزی به‌کار می‌رفته. مقدار کربنات و سولفات گچ لس بسیار ناچیز است. بنابراین آهک و گچ عناصر اصلی آن نمی‌باشد (ویور، 1355، ص 55 و 56).

کتیبه‌های چینی‌خانه:

در میان تزیینات چینی‌خانه و افزون بر تنگ‌بری‌هایی که به صورت فرم‌های مختلف می‌باشد در جبهه‌های شمالی، جنوبی و غربی تنگ‌بری‌های کتیبه‌ای وجود دارد. چهار کتیبه «یا علی» به صورت متقارن در ردیف چهارم کنه‌پوش شمالی وجود دارد که در قسمت فوقانی آن‌ها کلمات «الله» و «محمد» نوشته شده است (تصویر 1). در ردیف چهارم کنه‌پوش جبهه جنوبی نیز چهار کتیبه «یا علی» به صورت متقارن کار شده (تصویر 2) و در سومین ردیف جبهه غربی کتیبه «یا شاه-صفی» وجود دارد (تصویر 3). صفویان نسب خود را به حضرت علی (ع) نسبت می‌دادند (فلسفی، 1364، ص 17) و کتیبه «یا علی» که در این مکان بارها بکار رفته نشان از اعتقاد و باوری است که دولت‌مردان صفوی نسبت این موضوع داشتند و از هر موقعیتی برای تاکید بر آن استفاده می‌کردند؛ مخصوصاً در شهر اردبیل که نزدیک امپراتوری عثمانی است، در راستای گسترش مذهب شیعه جنبه‌های دیگر را خاطر نشان می‌سازد. از کتیبه‌های دیگر این تالار اسامی متبرک جلالیه «یا مجیب»، «یا مسبب»، «یا مقبل»، «یا قداس» و «یا معین» است که در سمت چپ بخش شرقی با خط ثلث ساده روی کاشی‌های هفت رنگ نقش بسته است. در ضلع مقابل این کتیبه‌ها عبارات دعایی همچون «یا عافی»، «یا واهب»، یا «مرشد»، «یا حلیم» و «یاخبیر» ملاحظه می‌گردد. در قسمت جنوبی و روی درهای چوبی، داخل کادرهای مربع اسامی «الله»، «محمد» و «یا علی» با خط کوفی زاویه‌دار معرق‌کاری شده است.

تصویر یک، کتیبه «الله» و «محمد» در بالای کتیبه «یا علی»، کنهپوش جبهه شمالی

تصویر دو، کتیبه «یا علی» در کنه پوش جبهه جنوبی

تصویر سه، کتیبه «پاشاه‌صفی» در کنه‌پوش جبهه غربی

چینی‌های چینی‌خانه:

چینی‌خانه دارای بزرگترین مجموعه ظروف چینی ساخت کشور چین بود. با توجه به اینکه تعدادی از این ظروف دارای نشان دو تن از سلاطین سلسله مینگ به نامهای «چیاچینگ» (1566-1522 م) و «وان‌لی» (1567-1572 م) است. احتمالاً این چینی‌ها در زمان «امپراتور وان‌لی» به «شاه عباس» هدیه شده است. ظروف چینی در طاقچه‌هایی که مناسب شکل آن‌ها بوده قرار می‌گرفته، در مورد تعداد چینی‌ها گفته می‌شود؛ «در طاقچه‌های بنا بیش از سیصد یا چهارصد ظرف چینی قرار داشت» (ویور، 1355، ص 498). بدون شک بعضی از کاسه‌ها که برای گذاشتن در محفظه‌ها بسیار بزرگ بوده، در گنجه‌هایی که کنار دیوار تعبیه شده بود و یا روی پایه‌ها و یا میزهایی قرار می‌دادند. لیست چینی‌هایی که توسط جلال‌الدین منجم‌پزدی تهیه شده 1162 قطعه می‌شد. اما در فهرست الکساندرپوب تعداد چینی‌های این تالار حدود 1221 قطعه گزارش شده که شامل شش قطعه ظروف پشم و یا عقیق نیز هست. با در نظر گرفتن شمارش اولناریوس که تقریباً نصف (چهارصد) شده می‌توان تصور نمود که بقیه مجموعه درجایی دیگر نگهداری می‌شده است (ویور، 1355، ص 4). در دوره قاجار اشیاء نفیس تالار چینی‌خانه از جای خود به روی زمین منتقل شد (تصویر 4). اوژن اوین که در این زمان از آرامگاه سیدصفی‌الدین دیدن کرده، ضمن بیان این موضوع یادآوری می‌کند؛ در روی زمین، گنجینه‌ای از ظروف چینی ساخت کشور چین و ایران، گلدان، کوزه، بشقاب، گلاب دان، چراغ‌های شیشه‌ای کتیبه‌دار، درکنار هم چیده شده بودند (گلمغانی‌زاده و یوسفی، 1384، ص 200). روایت است نسب شاه عباس کبیر از جانب مادر به حضرت علی (ع) می‌رسید وی چندان به مولای متقیان حضرت علی (ع) ارادت داشت که از آغاز پادشاهی، خود را کلب آستان علی یا بنده شاه ولایت عباس، نامید و این عنوان را بر مهرهای رسمی خود حک نمود که روی همه ظروف توسط محمدحسین حکاک‌خراسانی باسمه شده است (فلسفی، 1364، ص 17) (تصویر 5). زمانی که بارون ماکس تیتلمان از اردبیل دیدن کرده چینی‌خانه به حالت ویرانه درآمده و ظروف چینی بر کف اطاقها انباشته بوده که بیشتر آن‌ها شکسته و ترک برداشته و قطعات آن زیر آوار خاک مدفون بود (نفیسی، 1384، ص 8).

تصویر 4، داخل چینی‌خانه در سال 1897 میلادی (ویور، 1355، ص

تصویر 5، حک «بندۀشاهولایتعباس» بر روی ظروف چینی

نتیجه‌گیری:

تزیینات و آرایه‌های متفاوتی همچون کاشیکاری و گچبری در تالار چینی‌خانه وجود دارد که در دوران صفویه ساخته شده است. در مورد این مکان، نظرات مختلفی وجود دارد که با توجه به تزیینات گچی آن برخی عقیده دارند؛ کارکرد چینی‌خانه در ارتباط با تشریفات درباری و نمایش ظروف مختلف چینی بوده است. آذین تنگبری که ریشه آن را می‌توان در قرن سوم هجری یافت، در دوره صفویه رشد و تکامل بسیاری می‌یابد. این آذین علاوه بر آرامگاه سیدصفی _ جد خاندان صفوی _ در شهر اردبیل و در کاخ عالی قاپو، هشت بهشت، شربت خانه بازار قیصریه و برخی از خانه‌های آرامنه در شهر اصفهان _ مرکز سیاسی این دولت _ نیز بکار رفته است.

تزیینات گچی تالار چینی‌خانه بالای ازاره بر روی سطوح تخت و مقعر اجرا گشته است. بر اساس مشاهدات، چینی‌خانه تنها مکانی است که برای تقسیم‌بندی فضاها داخلی از تخته‌های چوبی استفاده شده است. با تمام گستردگی و تنوعی که در به کار گیری اشکال گوناگون در تنگبری‌ها وجود دارد، با تامل بیشتر می‌توان آن‌ها را در سه دسته طبقه بندی کرد: طرح‌های محرابی، تلفیقی و ظرفی. در این مکان، بیش از همه، از فرم‌های محرابی استفاده شده که به دلیل تقدس این مکان است. بر خلاف بسیاری از تزیینات وابسته به معماری گچی که تنها برای زیبایی به کار می‌رفته در این جا، این تزیین نه تنها جنبه زیبایی داشته که کاربردی نیز بوده و محل نگهداری ظروف چینی بوده است. عمق به کار رفته در اجرای تنگبری‌ها رابطه مستقیمی با جنبه کاربردی آن‌ها، یعنی محل قرارگیری ظروف و اندازه آن‌ها دارد به همین دلیل ژرفای در نظر گرفته شده برای آن‌ها زیاد است. تزیین بکار رفته در تنگبری‌ها، لایه چینی و طلا اندازی و رنگ‌آمیزی حمیل‌ها و پرک‌ها است. رنگ‌های به کار رفته در داخل تنگبری‌ها در سه گروه رنگ‌های زرد اخرا، قرمز نارنجی و قهوه‌ای به کار رفته است. از لحاظ مواد به کار رفته افزون بر گچ، چوب، رنگ و طلا نیز به کار رفته است. با مطالعات

صورت گرفته، چینی‌خانه تنها مکانی است که علاوه بر تنگبری، آذین‌های گچی دیگری نیز در کنار آن اجرا شده و نکته بارز در این مکان کاربرد کتیبه است که در نوع خود منحصر به فرد می‌باشد. یکی از جنبه‌های مهم این تزیین را می‌توان تأثیر باور و افکار سازندگان آن، در ساخت این پدیده گچی به شکل تنگبری‌های کتیبه‌ای با تأکید بر مذهب شیعه در تداوم سیاست‌های کلان شاهان صفوی در گسترش مذهب شیعه به ویژه در سرزمینی که در مجاورت سلطنت عثمانیان (اهل تسنن) قرار گرفته، دانست.

منابع و مأخذ:

- 1- الناریوس، آدام، (1379)، سفرنامه آدام الناریوس. جلد 2. ترجمه حسین کردبچه، تهران، انتشارات هیرمند
- 2- دبیاچ، اسماعیل، (1346)، آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان، تهران، انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران
- 3- رجبی اصل، موسی، (1381)، نقش و رنگ در بقعه شیخ‌صافی‌الدین‌اردبیلی، اردبیل، انتشارات شیخ‌صافی‌الدین‌اردبیلی
- 4- رضا زاده اردبیلی، مجتبی، (1374)، مقبره شیخ‌صافی‌الدین، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد 2، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی
- 5- زاره، فردریش، (1385)، اردبیل بقعه شیخ‌صافی، ترجمه صدیقه خوانساری موسوی، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر
- 6- سرفراز، علی اکبر، (1353)، نتیجه گزارشات حفاری باستان‌شناسی، تهران، انتشارات مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی
- 7- صفری، بابا، (1371)، اردبیل در گذرگاه تاریخ، جلد 1 و 2، اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی
- 8- فلسفی، نصرالله، (1364)، زندگانی شاه عباس اول، جلد 3، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
- 9- کنبی، شیلا، (1387)، عصر طلایی هنر ایران، ترجمه حسن افشار، تهران، انتشارات مرکز
- 10- گالدیری، اوژینو، (1361)، عالی قاپو، ترجمه عبدالله جبل‌عاملی، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران موسسه ایتالیایی خاورمیانه و دور، مرکز تعمیرات
- 11- گلمغانی زاده اصل، ملکه و حسن یوسفی، (1384)، باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ‌صافی‌الدین‌اردبیلی، اردبیل، انتشارات نیک آموز
- 12- نفیسی، نوشین دخت، (1384)، حضور طبیعت در مجموعه چینی‌های آبی و سفید آستانه شیخ‌صافی‌الدین در اردبیل، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر
- 13- ویور، مارتین ای، (1355)، بررسی مقدماتی درباره مسائل حفاظتی پنج بنای تاریخی ایران، ترجمه کرامت الله افسر، تهران، انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران